

УДК 327+323

В.М. Розумюк

*кандидат політичних наук, старший науковий співробітник
відділу Теорії міжнародних відносин Інституту світової
економіки та міжнародних відносин НАН України*

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ: ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА

У статті досліджуються загальні аспекти проблеми внутрішньополітичних детермінант зовнішньої політики. На прикладі Пелопоннеської війни розглянуто і проаналізовано внутрішні чинники міжнародних відносин, продемонстровано неадекватність та нереалістичність багатьох стереотипів теорії міжнародних відносин, нав'язаних ліберальною пропагандою.

Ключові слова: Пелопоннеська війна, Афіни, Спарта, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Питання впливу типу державного устрою, правлячого режиму та суспільного ладу на зовнішню політику традиційно належить до найбільш контрверсійних і найскладніших тем у суспільно-гуманітарних дисциплінах, адже надто часто прихильники різних політичних систем замість наукового пошуку шляхів розв'язання суто теоретичної проблеми займались ідеологічно вмотивованою пропагандистською діяльністю задля апології визначених заздалегідь способів правління та легітимації певних форм власності. Зазвичай, виняткової актуальності дослідження внутрішньополітичних детермінант міжнародних відносин набувало при ускладненні міжнародно-політичної ситуації внаслідок активізації боротьби за домінування кількох могутніх країн з різним (насамперед, принципово відмінним) державним устроєм, що зумовлювало різке зростання публічного інтересу до внутрішніх джерел зовнішньої політики. Отже, з огляду на очевидний факт поступової ерозії однополярного ліберально-демократичного

порядку Pax Americana перед сучасною політологією міжнародних відносин неминуче постає питання щодо можливості загострення геополітичного протистояння, збройних конфліктів та економічної конфронтації в процесі формування альтернативних моделей світовлаштування загалом, і впливу внутрішньополітичної гетерогенності провідних держав світу на становлення нової системи міжнародних відносин, зокрема.

У цьому сенсі надзвичайно корисним може виявитися вивчення історичного досвіду попередніх спроб силової трансформації усталеної моделі світової політики, адже адекватний аналіз сучасності та спроби прогнозування майбутнього потребують систематичної та прискіпливої рефлексії минулого. Попри суттєві відмінності суспільної свідомості різних історичних епох, характеру систем міжнародних відносин і типів політичних акторів (держав), між ними можна простежити очевидні паралелі, тож методи аналогії (визначення характеру розвитку подій на основі аналізу подібних ситуацій, які відбувалися в іншому місці в інший час) і екстраполяції (інтелектуальна проекція на майбутнє тієї лінії розвитку подій або тенденції, закономірності якої в минулому достатньо добре відомі) традиційно залишаються одними з найуживаніших і найдієвіших в арсеналі суспільно-гуманітарних дисциплін. І нарешті, саме звернення до історичного прецеденту як найвищого аргументу було і залишається найефективнішим засобом протидії поширенню пропагандистських міфів та ідеологічних химер у політичній науці.

Як відомо, Пелопоннеська війна стала найбільшим в історії античної Греції (класичного періоду) збройним протистоянням найпотужніших політичних акторів тієї епохи. Основна боротьба велася поміж Делоським союзом на чолі з Афінами (Афінська морська імперія, Афінська архе) і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою, проте чимало незалежних грецьких полісів і «варварських» держав (серед них

і Перська імперія), маючи власні цілі та захищаючи свої інтереси, прямо чи опосередковано долучились або були втягнуті в цей конфлікт. Військові дії охопили територію всієї Греції, південної Італії та Сицилії, а також акваторію прилеглих морів. Після тривалої боротьби Афіни зазнали поразки і не лише втратили гегемонію над своїми союзниками, але й навіть значною мірою були позбавлені незалежності. Крах Афінської морської імперії та державне переродження самої Спарти під час запеклого протистояння в дійсності знищили політичну рівновагу в грецькому суспільстві (йдеться не лише про міждержавні відносини, але й внутрішньополітичну боротьбу всередині кожного полісу), ознаменувавши гостру кризу полісної системи.

На жаль, до нас дійшло дуже мало оригінальних джерел тієї історичної епохи, що значно ускладнює виконання поставленого нами завдання. З тих праць, що збереглися до тепер, виняткове місце посідає «Історія» афінянина Фукідіда, у якій у хронологічному порядку викладені основні події Пелопоннеської війни. Попри притаманний для античних праць характер художньої розповіді, ця докладна історична хроніка, що нині читається ледь не як енциклопедія міжнародної політики, уже не перше тисячоліття викликає подив і захоплення у її читачів.

На думку видатного античного історика (яка так чи інакше відображає загальні настрої провідного політичного класу стародавньої Греції), основними спонукальними мотивами зовнішньополітичної поведінки держав є намагання гарантувати власну безпеку (страх), міркування престижу (честь) і забезпечення економічних переваг (вигода). Саме ці причини постійно зринають для пояснення тих чи інших вчинків як окремих осіб, так і дій великих суспільних груп і полісів. За Фукідідом, основна властивість природи людини, незалежно від її племені, роду, статі та віку, полягає в пристрасному прагненні панувати над іншими й егоїстичному

бажанні «захопити побільше». Наприклад, афінські послы в одному з діалогів, відповідаючи на звинувачення мелосців у намаганні їх поневолити, зазначили: «Приязнь богів, сподіваємося, не залишить нас, оскільки ми не робимо нічого такого, що суперечить людській вірі в божество або в те, що люди між собою визнають справедливим. Адже про богів ми думаємо, а про людей з досвіду точно знаємо, що вони за природною необхідністю панують там, де мають для цього силу. Цей закон не нами встановлений, і не ми першими його застосували. Ми лише його успадкували і збережемо на всі часи. Ми переконані також, що і ви (як і весь рід людський), якби були такими ж сильними, як і ми, без сумнівів чинили б так само» [1, с. 47]. Що ж стосується теоретичного кодексу ввічливості під назвою міжнародне право, то, на думку афінян: «У людських взаєминах право має сенс лише тоді, коли при рівності сил обидві сторони визнають спільну для тієї та іншої сторони потребу. Інакше сильніший вимагає можливе, а слабший змушений підкоритися» [1, с. 344].

На сторінках праці Фукідіда дійові особи цієї історичної хроніки всі спроби долучити морально-етичні оцінки до міжнародно-політичної боротьби, і тим самим вплинути на її результат, зустрічають з веселим цинізмом, який поступово переходить у злий сарказм. Так, характеризуючи своїх основних противників у боротьбі за гегемонію в Греції – лакедемонян, афіняни постійно наголошували, що «серед усіх відомих нам людей вони з найбільшою відвертістю ототожнюють приємне для них – з чесним, а вигідне – зі справедливим», а на закиди самих спартанців в аморальності афінської імперської політики відповіли так: «На нашу думку, ми гідні нашої влади, і ви самі нещодавно думали так само. Тепер ви, думаючи про свою вигоду, посилаєтесь на справедливість, але міркування справедливості ще нікого не змусили втратити сприятливу нагоду розширити свою могутність за допомогою сили. І слід похвалити тих, хто, незважаючи на вроджене людське

прагнення панувати над іншими, усе ж таки управляють справедливіше, ніж це їм потрібно при існуючій могутності їхньої держави. Інші, якби опинилися на нашому місці (як нам здається), дуже швидко б продемонстрували, наскільки помірковане наше панування. Нам же за нашу поміркованість випала на долю не хвала, а незаслужена ганьба» [1, с. 347, 46].

Виводячи як зовнішню, так і внутрішню політику полісу з егоїстичної та жорстокої природи людини, Фукідід не намагався пов'язати певний тип поведінки (агресивний, миролюбний) держави на міжнародній арені з її суспільно-політичним устроєм, проте було б неправильно стверджувати, що він цілком зігнував цей чинник. Так, видатний історик античності постійно наголошував, що його сучасники особливу зовнішньополітичну активність Афін прямо пов'язували з їх демократичним устроєм, унаслідок чого ці «рухливі, схильні до ризику... прихильники нововведень... самою природою призначені для того, щоб і самим не мати спокою, й іншим його не давати», тоді як олігархічна Спарта мала репутацію «людей повільних, прихильників старовини, ретроградів», унаслідок чого «завжди відставала від власних можливостей» [1, с. 41, 42].

Іншою згадкою в тексті «Історії» про залежність характеру зовнішньої політики від внутрішнього устрою є неодноразові натяки на те, що демократичні держави – як заможніші та внутрішньостабільніші – можуть дозволити собі активніше діяти на міжнародній арені. Наприклад, описуючи розчарування і розкаяння афінян після сицилійської авантюри, Фукідід зазначав: «Адже тут в Сицилії афіняни вперше зіштовхнулися з полісами однакової культури і напали на міста з демократичним (як і в них) державним ладом, що мали в достатку кораблі, коней та інші засоби для ведення війни. Ці міста вони не могли ані послабити, вносячи в них внутрішній розбрат, ані підкорити значною перевагою своєї військової могутності» [1, с. 449].

Хоча в політології міжнародних відносин війна переважно розглядається як суто міждержавний конфлікт, історія Пелопоннеської війни (зокрема у викладенні самого Фукідіда) може слугувати наочним підтвердженням неадекватності подібної точки зору. Упродовж усього цього конфлікту в будь-який момент, передусім, під час загострення внутрішньополітичних проблем чи ускладнення міжнародного становища, замість боротьби проти зовнішніх ворогів могла спалахнути справжня громадянська війна між різними політичними угрупованнями всередині самого поліса, причому, як зазвичай, усі вони діяли у змові із зовнішніми силами. Й Афіні, і Спарта намагалися гарантувати собі успіх, розгортаючи по всій Греції справжню мережу змов і зрад, переманюючи перебіжчиків, спокушаючи і залякуючи нейтралів, щоб чужими руками похитнути могутність ворога. Як талановито описує у своїй «Історії» Фукідід, ледь не кожна суто військова операція чи то Пелопоннеського союзу, чи то Афінської архе, розпочиналася з переговорів про зраду з представниками однієї з партій у ворожому таборі, які обіцяли видати рідне місто та його незалежність зовнішнім ворогам, якщо в результаті цієї зради вони отримають владу (нехай і за допомогою окупаційної армії) над своїми противниками всередині полісу: «...весь еллінський світ похитнувся через боротьбу партій. У кожному місті вожді народної партії закликали на допомогу афінян, а вожді олігархів – лакедемонян. У мирний час у партійних вожаків, вірогідно, не було б до цього ані приводу, ані схильності. Але тепер, коли Афіні і Лакедемон почали ворогувати, обом партіям легко було отримати союзників для придушення противників і зміцнення власних сил, і невдоволені елементи в полісах залюбки закликали чужоземців на допомогу, прагнучи політичних змін. Унаслідок внутрішнього розбрату кожне місто спіткало важке лихо...» [1, с. 197].

Тісне переплетіння бойових дій і соціальних смут насправді перетворило Пелопоннеську війну з міждержавної

боротьби на загальногрецький соціально-політичний конфлікт – затятий, жорстокий, пристрасний, непримиренний. Власне кажучи, задовго до Пелопоннеської війни взаємини між партіями в багатьох грецьких державах зіпсувалися настільки, що ледь не кожна пропозиція представників інших політичних сил розглядалася як хитрий політичний маневр і особиста образа, зустрічаючи запеклий опір опонентів, нехай і не пропонувалося нічого, що стосувалося міжпартійної конфронтації. Серйозні соціальні та племінні суперечності призвели до того, що навіть у період найбільшого патріотичного підйому під час греко-перських війн у багатьох полісах аристократи неодноразово виказували готовність зрадити Батьківщину і видати рідне місто ворогам – «варварам» персам, якщо за їх допомоги можна буде скинути демократію.

Пелопоннеська війна ще більше загострила внутрішньополітичні конфлікти, продемонструвавши ледь не повну відсутність єдиного розуміння загального блага та спільних інтересів мешканцями полісу. Усе це відійшло на задній план перед інтересами власних партій (гетерій), які, сповнені дикої ненависті, злої енергії та диявольської винахідливості, воліли краще вже бачити рідне місто в руках зовнішніх ворогів – афінян, спартанців, персів, але тільки не внутрішньополітичних опонентів. У кожному місті точилася латентна громадянська війна, котра кожної миті могла виплеснутися назовні. Як згадував про ті часи Фулідід: «Політичні узи виявлялися міцнішими за кровні зв'язки, оскільки члени гетерій швидше наважувалися на будь-які відчайдушні та небезпечні справи» [1, с. 198]. У цій боротьбі «усіх проти усіх» видатних політичних лідерів підозрювали в прагненні до тиранії, багатих – до олігархії, бідних – до охлократії, причому не можна сказати, що це були безпідставні підозри.

Найбільше сучасників тих подій вразила надзвичайна і навіть демонстративна жорстокість Пелопоннеської війни.

Іронічне зауваження відомого німецького історика Т.Моммзена, що боротьба багатих і бідних періоду пізньої Римської республіки відрізнялася від війни лише тим, що обидві сторони відмовлялись визнавати норми міжнародного права [2, т. 2, кн. 4, с. 147], перегукується з характеристикою Фуکیدіда міждержавно-партійної різанини як порушення всіх законів і традицій еллінського світу тогочасними олігархами і демократами. Описуючи громадянську війну на Керкирі, він зазначав: «Смерть тут панувала в усіх її різновидах... Батько вбивав сина, благаючих про захист силою відривали від вівтарів і вбивали біля них. Деяких навіть заживо замурували в святилищі Діоніса, де вони й загинули. До такої несамовитої люті дійшла ця міжусобна боротьба. Вона справила жахливе враження, насамперед тому, що подібна жорстокість проявилася вперше». Утім, надалі «міжусобною боротьбою були охоплені... усі міста Еллади. Поліси, які з певних причин були залучені до неї пізніше, дізнавшись тепер про події подібного роду в інших містах, заходили все далі й далі у своїх буйних замислах і перевершили своїх попередників підступністю методів боротьби і жорстокістю помсти» [1, с. 197]. Як зазначає німецький історик Курціус, «ворожнеча, що викликала боротьбу, жахливо посилилась під час боротьби» [3, т. 3 с. 290], унаслідок чого терор таємних вбивств, конфіскацій і переслідувань, продаж у рабство, вигнання і масові страти стали звичайними і навіть буденними явищами.

У моральному ж аспекті й олігархи, і демократи мало чим відрізнялись одне від одного: «Дійсно, у лідерів обох міських партій на устах красиві слова: «рівноправ'я для усіх» або «поміркована аристократія». Вони стверджують, що борються за благо держави, а насправді ведуть лише боротьбу між собою за панування». Фуکیدід вбачав причини надзвичайної несамовитості цього громадянського конфлікту в пристрасному жаданні влади, яке глибоко вкорінене в жадібності та честолюбстві: «Намагаючись здолати одне одного, вони

вчиняли низькі злочини, але у власній мстивості заходили ще далі, керуючись при цьому не благом для держави чи справедливістю, але лише вигодою тієї або іншої партії. Досягнувши влади чере нечесне голосування або насильство, вони готові кожної миті втамувати свою ненависть до противників. Благочестя і страх перед богами були для обох партій лише порожнім звуком, і ті, хто вчиняв під прикриттям голосних фраз якісь безчесні діяння, вважалися навіть більш доблеснішими. Помірковані громадяни, які не належали до жодної партії, ставали жертвами обох, оскільки тримались остронь від політичної боротьби або викликали ненависть до себе вже самим своїм існуванням» [1, с. 199].

Реалії запеклої політичної боротьби «всі проти всіх» породили і відповідний тип політичних лідерів, найкраще репрезентований особами Лісандра й Алквіада [4, с. 503–523, 238–264]. Вожді, які прагнуть захистити інтереси рідного міста лише настільки, наскільки це відповідатиме їхнім особистим інтересам, стали звичайним явищем тих часів. У разі ж загрози їх політичному лідерству вони не лише негайно зраджували свою Батьківщину на користь найлютіших зовнішніх ворогів чи влаштовували змови з метою повалення традиційного політичного устрою, але й легко знаходили собі переконливі аргументи щодо неможливості чинити інакше. Так, зрадивши Афіни, Алквіад у виступі на народних зборах у Лакедемоні без жодних докорів сумління стверджував: «Сподіваюсь, що ніхто тут не стане думати про мене гірше від того, що я, той самий, кого в рідному місті вважали патріотом, тепер, разом з найгіршими ворогами, завзято нападаю на нього, або ж пояснювати мої слова озлобленням вигнанця. Правда, я вигнанець, але втік я від ницості моїх ворогів, а не для того, щоб порадами робити вам послуги. Найгіршими ж ворогами я вважаю не вас, які відкрито на війні чинять шкоду противнику, а тих, хто змусив друзів Афін перейти у стан ворогів. Поки я безперешкодно користувався громадянськими правами, я любив

Батьківщину, але в теперішньому моєму положенні, після того, як мені завдали важку і несправедливу образу, я – уже не патріот. Утім, я вважаю, що навіть і тепер я не йду проти Батьківщини, оскільки її в мене немає, але прагну знову здобути її. Адже справжній друг своєї Батьківщини не той, хто, несправедливо втративши її, не йде проти неї, але той, хто люблячи Батьківщину, усіляко прагне знову її здобути» [1, с. 407, 408].

Говорячи загалом, історія піднесення і краху Афіньської архе може слугувати наочним підтвердженням неадекватності та нереалістичності багатьох уявлень політології міжнародних відносин, нав'язаних ліберальною пропагандою. Наприклад, постійно стверджуючи тезу про надзвичайний пацифізм демократій та схильність інших політичних устроїв до ведення агресивної зовнішньої політики, чимало сучасних дослідників відверто ігнорують історичний досвід античної Греції, у якій найдемократніша держава стала творцем найбільшої (морської) імперії. Відігравши ключову роль у звільненні багатьох грецьких полісів від влади персів, афіняни не лише не скасували гноблення та експлуатацію населення цих держав, але відновили й посилили її, причому саме радикальні демократичні елементи наполягали на веденні експансіоністської зовнішньої політики, тоді як прихильники аристократичної (олігархічної) партії закликали до поміркованості та розважливості, критикуючи демократів за занадто суворе поводження із союзниками та витрату їх внесків на внутрішні потреби [5, т. 2, с. 181].

Цілком природно, що переважна більшість еллінів була налаштована проти афінян, оскільки союзники хотіли позбутися їх панування, а решта побоювалася зростаючої афіньської могутності. Як доволі обґрунтовано стверджували послы Корінфа на зібранні представників Пелопоннеського союзу: «Немає сумнівів, що це місто, яке стало тираном Еллади,

однаково загрожує всім: одні поліси вже в його владі, а над іншими воно планує встановити своє панування» [1, с. 71].

Причому, слід віддати їм належне, афінські демократи не намагалися ввести в оману ані себе, ані когось іншого щодо справжнього змісту власної зовнішньої політики. З відвертістю, яка непритаманна їх сучасним послідовникам, лідери демократів постійно нагадували афінським народним зборам: «Не забувайте, що ваше панування над союзниками – це тиранія, яка здійснюється проти волі ваших підданих, які замишляють зло проти вас. На їхню дружбу ви не можете розраховувати, вони підкоряються, лише поступаючись силі... Ідеться про втрату вами панування і про небезпеку з боку тих, кому воно ненависне. Відмовитися від цього панування ви вже не зможете, навіть якщо хтось і зобразить цю відмову як прояв благородного миролюбства. Адже ваше панування подібне тиранії, домогтися якої несправедливо, відмовлятися ж від неї – украй небезпечно». Най відоміший демократ античних Афін (Перикл) навіть виголосив справжню апологію загарбницької зовнішньої політики, з ідеями якої неодноразово солідаризувалися найрізноманітніші імперіалісти всіх часів і народів: «Звісно, слабкі люди можуть нас засуджувати, але ті, хто самі жадають діяльності, будуть змагатися з нами, і якщо їм не пощастить – вони нам позаздрять. А якщо нас тепер ненавидять, то це – спільна доля всіх, хто прагне панувати над іншими. Але той, хто викликає неприязнь заради вищої мети, чинить правильно, адже неприязнь триває недовго, а блиск у сучасності і слава в майбутньому залишає по собі вічну пам'ять» [1, с. 169, 121, 122].

Отже, Афінська морська держава не витримала перевірки часом. Політика Афін викликала невдоволення афінських союзників, адже тягар союзу, покладений на них, переважив усі ті вигоди, які вони отримали від покровительства міста-гегемона. Відповідно, достатньо було непевних чуток про невдачу чи ослаблення могутності Афін, не говорячи про появу

спартанських військ, щоб почалося загальне повстання союзників.

Натомість аристократична Спарта ніколи не змушувала своїх союзників сплачувати податки, і хоч послідовно підтримувала близькі їй за духом аристократичні (олігархічні) партії, ніколи не робила це настільки відверто, явно і брутально, як Афіни. Це дало змогу Пелопоннеському союзу проголосити основною метою війни звільнення всіх греків від афінського ярма, і тим самим залучити на свій бік значні центри військової та політичної могутності. І того часу, коли Афіни, потребуючи грошей, без консультацій із союзниками вдвічі збільшили суму форосу і послалили нагляд за ними, спартанські полководці проголошували непорушність існуючих конституцій і недоторканність прав незалежних полісів. Як заявив Брасід мешканцям Аканфа: «Якщо ж хтось із вас з особистих мотивів боїться, що я передам владу в місті в руки тієї чи іншої партії, і тому не хоче союзу зі мною, то він може мені довіритися. Адже я прийшов не для участі у ваших внутрішніх конфліктах, і думаю, що приніс би вам сумнівну свободу, якби всупереч вашим споконвічним звичаям прагнув підкорити більшість народу небагатьом громадянам або меншість усьому народу. Дійсно, така свобода, ґрунтована на пануванні однієї партії, була б гірше іноземного панування» [1, с. 266]. (Утім, тут потрібно зазначити, що ця спартанська розважливість і поміркованість пояснювалася, радше, особистими талантами лакедемонських гармостів і відсутністю достатньої військової сили для зовнішньополітичного диктату, ніж специфічними особливостями олігархічного устрою.)

Нині дуже часто американські пропагандисти й теоретики демократії згадують слова вождя афінської радикальної демократії Клеона щодо неспроможності демократії панувати над іншими, проте ніколи не наводять історичний контекст, у якому вони були сказані. А між тим, історія появи цієї заяви дуже показова. Під час Пелопоннеської війни владу в Мітілені

захопила олігархічна партія, після чого спробувала підняти повстання проти афінської гегемонії. Мітіленські демократи були змушені долучитися до заколоту під загрозою насильства, але, коли прибули афінські війська, вони зі зброєю в руках перейшли на їх бік і здали місто. Натомість афінські народні збори за пропозицією вождів радикальної демократії (серед них і Клеона) винесли рішення покарати мешканців Мітілени – стратити всіх дорослих чоловіків, а жінок і дітей продати в рабство. Наступного дня опоненти Клеона змогли переконати афінян у помилковості попереднього рішення і необхідності скасувати його. Як заявив на народних зборах Діодот, син Євкрата: «Подумайте ще про одну велику помилку, яку б ви здійснили, дослухавшись до порад Клеона. Тепер народна партія в усіх містах на вашому боці: або демократи взагалі не приєднуються до олігархів, або, якщо їх змусять долучитися до повстання силою, вони завжди готові виступити проти заколотників. Якщо ви почнете війну з повсталим містом, народ буде на вашому боці. Якщо ж ви накажете стратити весь народ Мітілени, який не брав участь у повстанні, і захопивши зброю, навіть добровільно здав вам місто, то передусім вчините жорстокий злочин, знищивши ваших же благодійників, і, окрім того, усюди зробите величезну послугу правлячій олігархії. Дійсно, тепер, якщо олігархи зможуть схилити місто до повстання, то народ відразу перейде на їх бік, оскільки ви ясно покажете, що будете однаково карати як винних, так і невинуватих. І навіть якби народна партія насправді була винна у повстанні, то все ж ви повинні дивитися на це крізь пальці, щоб не допустити переходу тих єдиних друзів, які у вас лишилися, у ворожий табір. Для нашого панування над союзниками вигідніше добровільно стерпіти несправедливість, ніж приректи за всією справедливістю на страту тих, кого нам за зрозумілою необхідністю треба пощадити». Ось тоді відданий афінський демократ Клеон і виголосив свої знамениті слова: «Мені і раніше часто доводилося переконуватись у

неспроможності демократії панувати над іншими державами, але найсильніше це стало ясно тепер, спостерігаючи ваше розкаяння щодо присуду над мітіленцями...» [1, с. 177, 178, 168, 169].

«Історія» Фукідіда також цілком спростовує доволі популярну ідею про неконфліктні (або менш ворожі) взаємини між державами з однаковим внутрішнім устроєм. Про розкаяння афінян через напад на демократичні Сіракузи тут уже йшлося, але античний історик змалював чимало інших подібних епізодів боротьби олігархічних полісів проти інших олігархій, як і війн між містами з демократичним ладом. Таким чином, у його інтерпретації запозичення і встановлення іншими полісами тієї ж форми правління, що й у держави-гегемона, постає, водночас, і як прояв зовнішньої залежності, і як факт її відвертого визнання. Як приклад можна навести розповідь Фукідіда про укладення альянсу аристократичної Спарти і демократичного Аргоса проти Афін, після чого спартанці дуже швидко «посприяли» перетворенню внутрішньополітичного устрою свого союзника на олігархічний.

Надто показовим також видається і той факт, що задовго до Пелопоннеської війни, підпорядковуючи собі інші міста, Афіни не лише визначали суму форосу (податок, який мав витрачатися на війну за звільнення греків), але й внутрішній лад полісу. З цілою низкою міст після їх приєднання до Аттичного союзу після перемог над персами при Мікале та Евримедонті були укладені особливі угоди, які разом із зобов'язаннями щодо імперського центру (Афін) визначали і характер державного управління. Спеціальні аттичні комісари (єпископи) та командири військових загонів (фрурархи) займалися введенням демократичної конституції та встановлювали нові порядки, причому ці посадові особи діяли не лише під час приєднання полісу до союзу, але й пізніше, виконуючи функції спостерігачів і наглядачів. Крім того, щоб зміцнити місцеву демократію афіняни часто брали заручників з найзаможніших і

найвпливовіших родин, а задля захисту інтересів метрополії неодноразово виганяли (повністю або частково) місцевих мешканців, замінюючи їх власними військовими колоністами – клерухами. Причому, якщо за часів правління в Афінах аристократичної партії на чолі з Кімоном, і потребуючи підтримки у війні з персами, подібні заходи вживалися лише внаслідок надзвичайних приводів (наприклад, повстання), то в мирний час за правління демократів на чолі з Періклом вони перетворилися на звичайні і буденні заходи, щось таке, «що нерозривно пов'язане із сутністю демократичної конституції» за визначенням німецького історика Курціуса [3, т. 3, с. 60, 72]. Унаслідок усі союзники (окрім хіосців і лесбосців) були змушені встановити демократію, видати військові кораблі, знести укріплення та сплачували значний податок (форос).

Утім, найцікавішою в цьому сенсі видається історія спроби олігархічного перевороту в Афінах після Сицилійської катастрофи, передусім його наслідків для залежних полісів. В істеричній атмосфері очікування іноземного вторгнення, коли кожна подія розглядалася ледь не як провісник неминучої загибелі, аристократичні елементи спробували прищепити народним масам думку, ніби причиною всіх невдач була радикальна демократія, і варто лише змінити внутрішній устрій, як зовнішньополітичні проблеми розв'яжуться самі собою. Так, приховуючи галасливу пропагандистською риторикою егоїстичні партійні мотиви, Пісандр на афінських народних зборах пояснював необхідність заміни «радикальної» демократії «поміркованою» не лише внутрішніми, але й міжнародними чинниками: «Союз із (перським) царем, звісно, неможливий, якщо ми не приймемо більш розумний державний лад, який би наближався до олігархії, щоб цар відчував до нас довіру» [1, с. 502]. Щоправда, заради справедливості слід зазначити, що найзаможніші афіняни, які найбільше постраждали від війни, намагаючись залякати своїх співгромадян («За цих обставин нам слід вирішувати питання не про форму правління, яку ми

можемо в подальшому, якщо завгодно, і змінити, а про порятунок міста») і насправді вірили, що зможуть не лише захопити владу в Афінах і встановити олігархію, але й перемогти зовнішніх ворогів. До того ж й Алквіад, який уже встиг посваритися зі спартанцями і заприятелювати з персами, обіцяв афінським аристократам влаштувати дружбу і союз з перським царем за умови скасування демократії (ніби тоді цар їм буде більше довіряти).

Даремно стратег Фрініх попереджав, що Алквіаду, по суті, немає діла ані до олігархії, ані до демократії – йому важливо лише змінити форму правління і за допомогою своїх друзів повернутися на батьківщину. Що ж до союзних міст, у яких афіняни пообіцяють встановити олігархію (адже тепер уже в них самих не буде демократії), Фрініх застерігав, що ані повсталі міста не повернуться до них, ані вірні ще їм союзники не стануть від цього надійнішими: «Адже рабство – чи при демократії, чи при олігархії – усе одно буде важче свободи за будь-якого державного ладу» [1, с. 500]. План олігархічного заколоту, який мав суттєво поліпшити міжнародні позиції Афін, видавався його учасникам легко виконаним і правильним.

Тим болісніше для аристократів стало розчарування від краху ілюзій. Коли, здійснивши переворот, вони відправили дипломатів для переговорів з персами, Алквіад від імені царя не лише висунув претензії на всю Іонію та острови Егейського моря (Лесбос, Самос, Хаос), але й почав вимагати «неможливе» – права вільного доступу для перських військових кораблів до аттичного узбережжя – тобто Афіни не лише позбавлялись усіх заморських територій і володінь, але й мали погодитись із постійною загрозою власній незалежності та безпеці.

Інша посольська делегація сповістила спартанського царя Агіса про внутрішньополітичні зміни (встановлення олігархії), які відбулись в Афінах, висловивши надію, що тепер пелопоннесці матимуть до них більше довіри, ніж раніше, і розпочнуть переговори про мир. Натомість спартанці вирішили,

що в місті анархія та масові заворушення, тож, зібравши всі наявні війська, вони єдиний раз за всю війну спробували штурмувати афінські укріплення [3, т. 3].

Показово також, що перемога олігархічної змови в Афінах надала нових політичних форм усьому простору аттичного панування, підтвердивши тезу, що внутрішній устрій держав-сателітів зазвичай є лише проекцією та наслідуванням політичного ладу країни-гегемона, послугуючи одним із зовнішніх проявів залежності. Зважившись на переворот, афінські аристократи негайно надіслали послів у залежні міста для встановлення там олігархічного правління. Найіронічніше з точки зору розвитку політичного процесу виглядала спроба встановлення афінянами олігархії на острові Самос за допомогою найвпливовіших самосців (тобто провідних представників демократичної партії), здійснена відразу після повстання проти аристократів (і їх різанини) та запровадженням демократичної конституції.

Наслідки ж цієї політики виявилися для афінян, як і передбачав Фрініх, дуже невтішними. Наприклад, коли афінський посланець Діатреф прибув на Фасос і знищив там демократичне правління, то місцеві аристократи прийняли цю послугу з величезною вдячністю, проте вже через місяць після його від'їзду фасосці почали будувати стіни та зміцнювати власне місто. Очікуючи, що поразка Делоського союзу неминуха, вони не хотіли ані аристократичного, ані демократичного уряду, залежного від Афін. Отже, зазначав Фулідід, події на Фасосі та й в інших полісах розгорнулися неочікувано для афінських змовників, адже відновивши олігархічне правління, вони власними ж руками знищили своїх природних союзників: «Усі ці міста, встановивши в себе поміркований уряд і не побоюючись, що в них вимагатимуть звіт за їх вчинки, прагнули справжньої свободи, віддаючи їй перевагу перед показною свободою за милістю афінян» [1, с.508].

Література

1. Фукидид. История / Фукидид; перев. Г.А. Стратановского. – М. : Ладомир; ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999.
2. Моммзен Т. История Рима / Теодор Моммзен; пер. с нем. – М. : Фолио, 2001.
3. Курциус Э. История Древней Греции / Эрнст Курциус; пер. с нем. – Мн. : Харвест, 2002.
4. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Полное издание в одном томе / Плутарх; пер с греч. В.А. Алексеева. – М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2008.
5. История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова и др. – М. : Наука; Главная редакция восточной литературы издательства, 1989.

The article is on general problem of domestic determinants of a foreign policy. Peloponnesus war proves to be one of the most illustrative historical patterns of correlation between domestic and international factors of foreign policy behavior. Some stereotypes of the theory of international relations, especially those inspired by liberal propaganda, are treated to be fare from imperatives imposed by real international political practice.

Key words: Peloponnesus war, Athens, Sparta, foreign policy, international relations.

Статья посвящена исследованию общих аспектов проблемы внутривполитических детерминант внешней политики. На примере Пелопоннесской войны рассмотрены и проанализированы внутренние факторы международных отношений, продемонстрировано неадекватность и нереалистичность многих стереотипов теории международных отношений, внушенных либеральной пропагандой.

Ключевые слова: Пелопоннесская война, Афины, Спарта, внешняя политика, международные отношения.